

העולם אחרי אושוויץ

עם שוך קרבות מלחמת העולם השנייה נחשפה בפני העולם תמונת הזוועה של השואה; בתחילה הוכו החיילים המשחררים בהלם ולאחריהם העולם כולו.

ממדי האסון חרגו מכל מה שאירע אי פעם בהיסטוריה האנושית. בכל רחבי אירופה נחשפה קריסתם של ערכי מוסר בסיסיים, התערערו מערכות האמון בשוויון בני האדם ובזכותו של כל אדם לחיים, והופר הצו העתיק שהפך אוניברסלי - "לא תרצח". השואה התרחשה במרכז הציוויליזציה המערבית על ידי בני אדם, שחוללו זאת לשכניהם, שחיו עמם מאות בשנים.

בשיעור זה אנו מבקשים להתייחס לשאלת המשמעות האנושית והיהודית שיש לשואה, דרך עיון ביצירות ובכתבים של הוגים ושל מי שחוו את אימיה.

מטבע הדברים, אין זו שאלה פשוטה ואין לה תשובה אחת. מעת לעת, עם חלוף הזמן, שב ועולה הצורך לחשוב מחדש, ולהגדיר מתוך שיח עם ההווה ובמבט אל העתיד את משמעות השואה, ודווקא משום כך, ישנה חשיבות גדולה לפתוח עם התלמידים את השאלה.

קראו עם התלמידים את השיר:

הילד שרל נחמיה |
אומר קדיש בפונאר

מילים / מאיר ויזלטר

מה היתה המילה שואה
שנתיים לפני השואה?
היא היתה מילה לרעש גדול,
משהו עם המולה.

מה הייתה המילה חורבן
שנתיים לפני החורבן?
מילה לתאר דבר לא טוב,
שהלוואי ולא יבוא.

שנתיים לפני החורבן
לא קראו לחורבן חורבן
שנתיים לפני השואה
לא היה לה שם.

1. למה מתכוון ויזלטר באמירתו "שנתיים לפני השואה לא היה לה שם"?

שאלה לדין

שמואל בק נולד בוויילנה שבליטא ב־1933 והתחיל לצייר בגיל צעיר. ציוריו הוצגו בפעם הראשונה בגטו וילנה ב־1943. סביו וסבותיו של בק נרצחו בפונאר, ואביו נרצח ימים ספורים לפני ששחררו הרוסים את וילנה. בק עלה לארץ ב־1948, למד אמנות, והפך לצייר בעל שם. ביצירותיו הוא מרבה לעסוק בהיבטים שונים של השואה.

לא תרצח, דיפטיכון, 1970
שמן על בד 122x162 ס"מ
אוסף המוזאון לאמנות יד ושם,
ירושלים

בית, 2004
שמן על בד
המוזאון לאמנות יד ושם,
ירושלים, תרומת האמן

- שאלות לדיון ?
1. אילו תובנות או שאלות עולות מתוך היצירות על העולם אחרי אושוויץ?
 2. כיצד הדברים מתקשרים לשירו של ויזלטיר? האם הם נותנים משמעות נוספת לשיר?

קראו עם התלמידים את הדברים שכתב הסופר **יחיאל דינור** (ק. צטניק) בספרו "צופן אדמע":

...כך עוברים עלי הימים והלילות, חודשים ושנים. כבן אמיתי בורח אני מעצמי, ואל עצמי אני שב. לפני אהבתי להתבודד הרחק משוב בני אדם, להתייחד עם אושוויץ ביקשתי. עכשיו אושוויץ לפתחו של אדם רובצת. באשר האדם שם אושוויץ, כי לא השטן יצר את אושוויץ, אלא אני ואתה... האדם.¹

1. ק. צטניק, צופן אדמע, תל אביב 1987, עמ' 12-121

שאלות לדין

1. על איזה תהליך מצביע קצטניק בדבריו?
2. מה לדעתכם הכוונה ב"עכשיו אושוויץ לפתחו של אדם רובצת"?

השואה יצרה פצע עמוק בעם היהודי - אובדנם של שישה מיליון, עקירתן של קהילות וחורבן, לצד הרס תנועות וארגונים, שהתקיימו בעולם היהודי במשך דורות. אך גם העולם נפצע מאירוע זה. השואה העמידה סימני שאלה נוכח אמיתות אנושיות מוסריות, עתיקות כחדשות. העולם היהודי מתמודד עם השאלות האוניברסליות, אך לא פחות עם ההשלכות שיש לאירוע טראומתי זה על הגדרת הזהות היהודית, על הקיום היהודי ועל אופיו.

שאלה לדין

1. מהי, אם כן, המשמעות הנגזרת מהשלכותיה של השואה ומעצם התרחשותה?

הפילוסוף אמיל פקנהיים, הנחשב לגדול ההוגים בנושא השואה, טבע את המושג "קולה המצווה של אושוויץ".

שאלות לדין

1. מדוע פקנהיים משתמש במונח "ציווי"? בהגדה של פסח אנו מזכירים: "בכל דור ודור עומדים עלינו לכלותנו", ואולם לא כל אחד מהאירועים שבהם עמד עם ישראל בפני כליה העמיד בפני עם ישראל ציווי חדש.
2. למי מופנה הציווי?
3. מהי המצווה שאושוויץ מצווה?
4. האם קיימת מצווה, חובה המוטלת על האדם באשר הוא אדם? ומה באשר לאנושות ככלל?
5. מהו הציווי שמופנה ליהודים כאינדיבידואלים וכקולקטיב?

פקנהיים, שהציב את המונח, מציג את הציווי שמטילה אושוויץ:

אכן, שום קול גואל לא יצא מאושוויץ ולעולם לא יישמע. ואולם, אנו שומעים קול מצווה, וקול זה נשמע שם גם בהתחלה, אף שהיה זה קול דממה דקה... ליהודים אסור להנחיל נצחונות להיטלר לאחר מותו.²

ד"ר ארי בורשטיין חקר את הפילוסופיה של אמיל פקנהיים, ומבהיר את דבריו: "לאחר שאושוויץ היא עובדה, והתקיימה בתור התנהגות אנושית, ש'שברה את הכלים' שהיו מוכרים לנו עד להופעתה, אז היא מצווה לנו את היפוכה. לא היה צורך אלוהי מלכתחילה לאותו ציווי, אבל בדיעבד קיים הצורך מלמעלה להסיק את המסקנות הנכונות."³

שאלה לדין

1. מהי, אם כן, המסקנות הנכונות? כיצד לא ינחילו היהודים ניצחונות להיטלר לאחר מותו? ומהו הצו האוניברסלי שעולה מתוך השואה?

2. אמיל פקנהיים, "האמונה היהודית והשואה", על אמונה והיסטוריה, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים תשמ"ט, עמ' 168.

3. ארי בורשטיין, בין צמצום לתיקון, בשביל הזיכרון, 3, יד ושם, 2011.

בציטוטים המובאים להלן ניתן למצוא תשובות מגוונות לשאלות שהעלינו. בדיון עם התלמידים מומלץ להתייחס לשוני ולמגוון של התשובות לגבי המשמעות והאחריות המוטלת על האדם, היהודי והכללי, לאחר אושוויץ. דיון עם התלמידים ניתן לקיים באופן שבו כל קבוצת תלמידים מנתחת טקסט אחר.

עוד בעיצומם של מאורעות השואה ניתן למצוא ביומנים ובזיכרונות הד למחשבות ולתקוות באשר לדמותו וצביונו של העולם לאחר השואה.

בהיותו במחבוא מתחת לאדמה, יחד עם עוד ארבעה עשר יהודים, כתב **יהושע שכנר** מפולין ביומנו:

נקווה, שלמרות הקזת הדם האיומה הזאת, לא ייעלם העם היהודי. כך אני רוצה להאמין. עוד יורגש הכוח של העם המפוזר בחלקי תבל שונים, והוא ינקום את נקמת דמם של אחינו ואחיותינו...

ואולם, אני מאמין ומקווה, שרוח חדשה תנשב בעולם ותיטיב עם הכל. ואנשים מכל קצווי תבל יעלו כעולי רגל לאירופה, לחבלי ארץ אלה, לפקוד את קברי האחים. ביראת כבוד ובראש מורכן יעמוד המבקר, העיניים דומעות, יראה וישמע. ויניח זר פרחים. ויאמר קדיש. מתוך: יהושע שכנר, מחכים ללנק - יומן מהבור, ירושלים תשס"ט, עמ' 143.

אסירים לאחר שחרור
המחנה, אושוויץ, פולין

ברוך מילך שהה אף הוא במסתור בפולין, וכתב מכתב צוואה, שאותו ביקש להעביר לבן דודו בארץ, בו הוא מתייחס לתובנות חדשות, שאליהן הגיע בעקבות האירועים והחוויות שחוה:

1944

בית סוהר אכזרי,

בן דודי היקר!

אני כותב אליך מכתב זה כנידון למוות לפני ההוצאה להורג. כזה הוא מצבי כעת. אני משביע אותך מראש שתמלא את כל בקשותי, כפי שיורו לך חכמתך ומצפונך, לאחר שתקרא את מה שכתבתי בדם לבי במחברות האלה. ייתכן שההשבעה מיותרת, מאחר שאני משוכנע כי תדע כיצד לנהוג לאחר שתלמד על אודות הטרגדיה שלנו, ועל מות אשתי האהובה שכל כך חיבבת. [...]

אנדרטת זיכרון,
באבי יאר

ואולי כך רצה הגורל, שאתה, היחיד שנשאר מכל המשפחה, תהיה היורש והמוציא לפועל של צוואתנו, כמו יתר היהודים הנמצאים אתך שם, שלכל אחד מהם הייתה משפחה באירופה. בוודאי יגיעו אליכם עוד מחברות כאלה, רוויות בדמעות של דם. אספו את כל אלה והשליכו בפרצופו של העולם כולו, אולי זה ייגע ללבם ויפתח את עיניהם לראות שהעולם יכול להיות שונה, שבני אדם סובלים לשווא ושהגיעה העת לסיים את נדודי העם היהודי.

אין פתרון אחר לבעיה היהודית...

כפי שידוע לך התרחקתי באחרונה מהציונות, אבל במלחמה הזאת נפקחו עיני. העם היהודי, בעל התרבות העתיקה בעולם, לא יכול להיעלם. הוא טרם מילא את שליחותו [...]

היהודים זקוקים לחירות, ולזאת לא יזכו בגולה, באוגנדה או בבירוביג'ן. רק בפלשתינה יזכו לעצמאות ורק שם יוכל המשיח להופיע. צריך לעשות כל שבידינו כדי להשתלט על הארץ הזאת ולא לחכות לבואו של המשיח על חמור לבן...

אחרי המלחמה זכרו לקחת חלק במאמצי החברה האנושית לטהר את העולם מהרוע והאכזריות. זיכרו גם, שכל אחד מכם צריך לדעת לעבוד את האדמה ולאהוב אותה, כי זהו היסוד לחברה בריאה. אל תשקטו, עבדו יומם ולילה עד שתשיגו את המטרה.

מתוך: ברוך מילך, ואולי השמים ריקים, ירושלים תשנ"ט, עמ' 135-136.

המורה אברהם לוינ נכלא בגטו ורשה וכתב ביומנו ב־16.6.1942:

כיצד שר טשרנחובסקי שלנו:
שחקי שחקי לחלומות
זו אני החולם שח-
עוד אאמין באדם וגם
ברוחו רוח עז

חרף כל מעשי הפלצות והאכזבות המרות, מאמין אני עדיין באדם, ואפילו באדם הגרמני, [...] סוף כל סוף, אם יכולים אנו עדיין לקוות ולצפות לעתיד בהיר יותר, הוא יכול לבוא רק אחרי שהאנושות תבין את האמת הישנה, הטבעית והמובנת מאליה, כי הקדושה העליונה ביותר עלי אדמות היא החיים [...].
הבנה זו חייבת לבוא והיא אף תגיע. קום תקום אנושות חדשה אשר, אליה ישתייך גם העם הגרמני.

מתוך: חוי בן ששון ולאה פרייס, דפים עלומים מיומנו של אברהם לוינ, קובץ מחקרים ל"ג, יד ושם, ירושלים תשס"ג.

לאחר שהסתיימה השואה, המשיכו רבים מבין ניצולי השואה לעסוק בשאלה של פניה של האנושות ושל העם היהודי בדורות הבאים.

יצחק כהן יליד סלונקי, ניצול אושוויץ-בירקנאו, מביע בעדותו את התקווה:

שאהבת הזולת תתגבר על השנאה ועל היצרים, ושדבר זה ילמדו בעולם כולו. אני, ששרדתי יחידי מכל משפחתי, לא איבדתי את התקווה והאופטימיות, ואני מקווה שהאמונה באדם תמשיך ותתקיים.

מתוך: בשביל הזיכרון, 33, יד ושם, ירושלים 1999, עמ' 59-62.

את נטל האחריות והמחויבות לעיסוק בשאלת המשמעויות של השואה מעביר **אבא קובנר**, שהיה מנהיג תנועת המחתרת בגטו וילנה, לעם ישראל בכללותו ולא רק לבני הדור הראשון, ניצולי השואה:

כל עוד לא מאוחר, עלינו להגיע להכרה, שהשואה איננה האובססיה של שארית הפליטה, וההתייחדות עם ששת מיליוני הקורבנות ולקח התקופה הם לא עניינם של אלה בלבד, שחזו את הנוראות מבשרם, אלא חלק מהזיכרון הקיבוצי הארוך של עם ישראל, ומקומה של השואה הוא בתודעה ההיסטורית של כל דור יהודי באשר הוא.

הכרה זו היא מן העיקרים של הזהות היהודית בתקופתנו, שכן בלעדיה ספק אם אפשר להגיע להזדהות אמיתית עם יהדות פוזיטיבית, חיה ויוצרת. יותר מתמיד תלוי עתידו של העם היהודי בהתייחסותם של היהודים אל עצמם ואל עברם, עם מורשתם המפוארת ועם הטרגדיה הנוראה, ובחשבון הנפש, המתחייב מתודעה היסטורית זו. אבל כיצד מטפחים מודעות כזו ואיך מעוררים חשבון נפש אישי ולאומי?

מתוך: אבא קובנר, לעכב את הקריעה, תל אביב 1998, עמ' 164.

שרה זלוור אורבך מלודז', ניצולת אושוויץ, מתייחסת לחובה המוטלת עלינו כחלק מהעם היהודי לאחר השואה:

אכן בכל דור ודור, ואחרי אושוויץ על אחת כמה וכמה, מוטל עלינו כפרטים, ומוטל עלינו ככלל, להגדיר מחדש את יהדותנו, לקבוע מחדש את שייכותנו ואת הזדהותנו עם גורלנו כעם [...]

מי ייתן, שהאופן והאיך, שבהם נחיה את חיינו כאן ועכשיו, שמעשינו והתנהגותנו יהיה בהם כדי לתרום לקירוב לבבות, להקשבה ולהתחשבות בדעות של הזולת, ומכאן לתחושת ה"ביחד" ושותפות הגורל בין כל חלקי העם, בארץ ובתפוצות – ומכל אלה תצמח ברכה לעם ישראל כולו. יחד עם זאת, תהיה בכך תשובה הולמת לכל אלה שאינם עמנו עוד, תשובה, שאותה חייבים אנו לאלה שנטבחו ונשרפו שם, וגם לאלה שנתנו את חייהם כאן, במלחמות על תקומתה וקיומה של מדינת ישראל.

מתוך: שרה זלוור אורבך, את אחי אנוכי מבקש, גל-עד, תל אביב תשס"ו, עמ' 77, 79.

אלי ויזל היה נער צעיר כשפרצה המלחמה, ונלקח מביתו שבסיגט (רוסיה הקרפטית) לאושוויץ. הוא שרד את אימי השואה, ועוסק רבות בהנחלת זיכרונה. כך אמר בדברים שנשא בכנס הניצולים הראשון ביד ושם:

ומה תהיה אפוא המורשת? ראשית, אולי נראה מה היתה המורשת לניצולים. היא היתה ניסיון להישאר אנושיים אפילו בתנאים לא אנושיים. אפילו בתוככי אושוויץ היו האנשים והנשים האלה מסוגלים לנהוג מתוך אומץ לב, נדיבות וחמלה. חתיכת לחם, מילה טובה, תפילה בשבת או חיוך, כל אלה, די היה בהם לחזק אסיר אחר. אחרי המלחמה יכלו הניצולים האלה לבחור בניהיליזם, בהדוניזם, בנקמה אלימה או באנוכיות קיצונית סתם. הם יכלו לומר לעולם, "איננו חייבים לכם כלום, שילמנו את המחיר. עכשיו אנחנו רוצים

צוות מחלקת כיבוי האש מחלק לחם לילדים, גטו לודז'

ליהנות מן החיים ותלכו לעזאזל". היינו יכולים לומר כך. אבל תחת זאת בחרו הניצולים להדגיש את התקווה ואת הכבוד [...] ניצולים רבים באו לישראל ועל הריסותיהם של חיים רבים כל-כך הקימו מדינה חדשה, מדינה הדוגלת בכבוד ודוגלת באנושיות [...] המורשת שלנו נטועה במה שאנו קוראים "אהבת ישראל". ישראל המדינה וישראל העם. שום אדם אינו אוהב את ישראל כמו הניצולים. שום אדם. המורשת היא, שכל מה שיקרה לירושלים ובירושלים משפיע על היהודים כולם, בכל מקום שהם חיים בו, בכל מקום שהם חיים בפחד או בשגשוג. כשנסקפת סכנה לקהילה אחת, על כל העם, על העם כולו לגייס את מרצו, ולמהר לבוא לעזרתה. כשחלק מאתנו מגונה ואדם אחד מאתנו מושפל, על כולנו לשאת את קולנו במחאה. מניסיונו למדנו, ששום יהודי, אל לו להרגיש שהוא לבדו והוא נטוש. יהודי לבדו חשוף לספק ולסכנה. יחד אנו יודעים איך להתמודד עם סכנות, ומעל לכול, סכנת האדישות. אסור לאף יהודי להיות אדיש לגורלם של יהודים אחרים. אסור לנו לשתוק לעולם, וישראל זקוקה לקולנו.

אסור לנו להיות אדישים גם לסבלם של אחרים. גם זה חלק ממורשתנו המוסרית. כשבני-האדם סובלים עוול, כשהם נופלים קורבן לחברה או לגורל, אל לנו לבדוק את תעודות הזיהוי שלהם אלא, להציע להם את השתתפותנו. במילים אחרות, עלינו לעשות למען אחרים מה שאיש לא עשה למעננו. להביא לחם לרעב, קורת גג לחסר הבית, הגנה לחסרי הישע ותקווה למי שאיבדו כל תקווה. אנחנו, שהבריאה שכחה אותנו והבורא אולי נטש אותנו, חייבים להראות את אמוננו בשניהם. התקווה הזאת היתה לפנינו ותתקיים אחרינו בהיסטוריה. אנחנו, שבתוך הצריפים והחשכה ראינו את מי שמוליכים אותנו אל המוות, את כל המעשים שנעשו בצו האויב, מעשים שהמוות שלט בהם, אנחנו עדיין מצהירים בכל נימי נפשנו על אמונתנו במסורת היהודית, כלומר, שכל מה שקשור בחיים מצוי בחיים, אפילו חיים שבריריים וחשופים לסכנה.

פרופ' אליעזר שבייד, מהבולטים שבין חוקרי מחשבת ישראל בדורנו, אמנם איננו ניצול שואה, אך נדרש אף הוא לשאלות הפילוסופיות והתאולוגיות הקשורות לשואה ולמשמעויותיה לדורות הבאים, וכן להשלכות המעשיות שלהן:

אפשר לומר כי, הזיכרון הטראומתי של השואה הוא אחד הגורמים המרכזיים, ואולי הבולט שביניהם, המזהים, מאחדים ומייחדים את היהודים בעיני עצמם, ובמידה רבה גם בעיני סביבתם בזמן הזה: היהודים הם עם ששרד מן הניסיון השיטתי-קיצוני העקבי ביותר שנודע בהיסטוריה האנושית [...] נראה שזיכרון טראומטי זה, לא רק מסמן את היהודים כקבוצה בעלת גורל משותף מיוחד, אלא גם מטיל עליהם, כלפי עצמם וכלפי סביבתם (וגם על סביבתם כלפיהם) חובה מוסרית בעלת דרגת תוקף של ציווי אלוהי ישיר, אף כי אינה נתפסת – דומה, גם בעיני יהודים דתיים – כציווי אלוהי, אלא כציווי המבטא את הקדושה של עצם הקיום כאדם וכיהודי. ציווי זה נטען אחרי השואה עצמה מיוחדת, שעל כן זהו גם תוכנו הכולל: להמשיך להתקיים קיום אנושי-יהודי, מתוך מודעות ברורה למהות המדויקת ולחומרה המלאה של האיומים העומדים נגדו, ומתוך נכונות להתמודד אתם....

מתוך: אליעזר שבייד, מאבק עד שחר, תל אביב תשנ"א, עמ' 162.

שבייד מתייחס לשני ממדים של קיום, אנושי ויהודי. כדאי לתת את הדעת למשמעות המשך הקיום של כל אחד מהם:

באיזו מידה יש לראות בשואה מאורע המעיד על תמורה כוללת בסביבת החיים של העם היהודי, ואיזה סוג של שינויים בהיערכות הפנימית והחיצונית של העם היהודי מתחייבים מן השואה? האם מדובר בריאוריינטציה המקיימת את הרצף ההיסטורי מתקופות קודמות, או במהפכה המנתקת את הרצף הקודם ויוצרת רצף חדש, גם מבחינת ההתייחסות אל העבר ההיסטורי ואל מורשתו?

שם, עמ' 166.

פרופ' שבייד מציב שתי אלטרנטיבות. בדיון עם התלמידים כדאי להתייחס להיגיון העומד מאחורי כל אחת מהן.

בדברים שנשא אלי ויזל בפתיחת המוזאון החדש ביד ושם, במרץ 2005, אמר:

וכך אנו פוסעים במוזאון החדש. מה עלינו לעשות? לבכות? לא. איננו מנסים לספר את הסיפור כדי לגרום לאנשים לבכות [...] אם החלטנו לספר את הסיפור, זה מפני שרצינו שהעולם יהיה עולם טוב יותר [...] בסיפוריו של קפקא יש דבר מפחיד יותר [מאשר שליח שאינו יכול להעביר את המסר שלו] – השליח העביר את המסר, ודבר לא השתנה. השליח העביר את המסר. ומה התפקיד שלנו? עלינו להיות שליחי השליחים.

חתן פרס נובל פרופ' אלי ויזל.

רוז'קה קורצ'אק
נואמת

סיכום

עוד שאלות רבות ראויות להישאל בהקשר של העולם לאחר השואה, כמו: שאלת המשמעות של קיומן ושיקומן של הקהילות בתפוצות בכלל ובאירופה בפרט; כיצד יש להנציח את השואה? ועוד.

מגוון הדעות שנפרשו מציע תשובות שונות לשאלת הציווי לאחר אושוויץ, ולשאלת המחויבות, שמוטלת על האדם והיהודי בעולם שלאחר השואה. רבות מן השאלות נותרות פתוחות, ונדמה שאין תשובה אחת נכונה. ניצולי שואה רבים מקדישים שעות רבות לכך, ובתמצית דם לבם מספרים את אשר אירע להם, מתוך תחושת שליחות וחובה להנחיל לדורות הבאים את זיכרונה. חובתנו אנו להמשיך ולעסוק בשאלה ובתשובות השונות, ולהעביר הלאה את הדברים - עלינו להיות שליחי השליחים.

1. בקשו מהתלמידים לבחור משפט או יצירה שמייצגים עבורם את "קולה המצווה של אושוויץ".
2. ניתן לבקש מהתלמידים לעצב כרזה המבטאת את "קולה המצווה של אושוויץ" מזווית אישית.

